

Zygmunt Szultka

KAPLICA PW. NAJSWIĘTSZEJ MARII PANNY NA GÓRZE CHEŁMSKIEJ JAKO MIEJSCE KULTOWE W ŚREDNIOWIECZU

Historia pielgrzymek jest prawie tak stara jak dzieje Kościoła katolickiego. Już bowiem w początkach chrześcijaństwa wierni odbywali pielgrzymki do miejsc związanych z życiem i działalnością Chrystusa, jego Matki i Uczniów. Ich cele były wielorakie. Najważniejszą rolę odgrywały motywy poznawcze, błagalne i dziękczynne. W dobie wieków średnich na Pomorzu Zachodnim, podobnie jak w całej Europie, coraz ważniejszą rolę odgrywał cel pokutny. Ogólnie można powiedzieć, że w średniowieczu „*Kościół ich (tzn. pielgrzymek — Z.Sz.) nie nakazywał, ale pochwalał, o ile nie zachodziły zaniedbania obowiązków i nadużycia*”¹.

Ruch pątniczy na Pomorzu Zachodnim, analogicznie jak w Polsce i całej środkowej Europie², przybierał na sile w miarę umacniania się i pogłębiania wiary. Największe jego, zdaje się, na Pomorzu nasilenie miało miejsce w drugiej połowie XIV i w pierwszej połowie XV w. Został on gwałtownie przerwany z chwilą zaprowadzenia Reformacji. Uczestniczyli w nim przedstawiciele wszystkich warstw i grup ówczesnego społeczeństwa, od książąt zachodniopomorskich (Barnim VI, Warcisław VII, Eryk II, Bogusław X) poczynając, a na prostym ludzie kończąc. Przybierał różne formy organizacyjne. Najpowszechniejsze były zapewne indywidualne i kilkuosobowe wyprawy pątnicze, zawsze związane z dużymi wydatkami i niebezpieczeństwem. Pomorzanie organizowali wszak i uczestniczyli też w pielgrzymkach grupowych, liczących niekiedy kilkadziesiąt osób. Pierwsza znana pielgrzymka około 90 mieszkańców Pomorza Zachodniego do Rzymu miała miejsce w 1372 r. Najbardziej znana jest

¹ A. Mańkowski, *Pielgrzymki Pomorzan w wiekach średnich*, Pelplin 1936, s. 3.

² A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. I, Kraków 1930, s. 239—241, 248—250 i n.

jednak wyprawa ks. Bogusława X do Ziemi Świętej, w czasie której został on przyjęty przez papieża i cesarza. W ruchu pątniczym brali udział mężczyźni i kobiety. Były też organizowane pielgrzymki stanowe. Wiadomo, że w 1508 r. ponad 150 niewiast z Pomorza odbyło pielgrzymkę do Santiago di Compostela w odległej Hiszpanii. Nie wszystkie niestety wróciły do swych rodzin³.

W wiekach średnich najliczniej nawiedzane były przez pielgrzymów: Jerozolima (Ziemia Święta), Rzym, Santiago di Compostela (Hiszpania), Tuluza, St. Gilles, St. Anthoine (Francja), Akwizgran, S. Loreto, Einsiedeln (Szwajcaria), Wilsnack (Brandenburgia), Sterberg (Meklemburgia). Prawie ze wszystkich zachowały się przekazy o obecności w nich wiernych z Pomorza Zachodniego. Nie ulega jednak wątpliwości, że Pomorzanie najczęściej nawiedzali miejsca z łask słynące najbliższej położone, zwłaszcza że Góra Chełmska cieszyła się nie mniejszą sławą od niektórych wyżej wymienionych.

Podjętą niżej próbę zarysowania przeszłości kaplicy pw. Najświętszej Marii Panny na Górze Chełmskiej warunkują w znacznym zakresie stany zachowania źródeł i badań. Te pierwsze są skromne i bardzo rozproszone, po części opublikowane w zachodniopomorskim kodeksie dyplomatycznym. Inne zachowały się w formie oryginałów i są przechowywane w Staatsarchiv Greifswald⁴, lub w postaci odpisów i regestrów w Archiwum Państwowym w Szczecinie⁵.

Świątynia na Górze Chełmskiej weszła do historii zachodniopomorskiego Kościoła partykularnego przede wszystkim jako kaplica pielgrzymkowa. I jako taka była przedmiotem zainteresowań licznego grona badaczy, m. in. dziejopisów Koszalina Ch. W. Hakena, J. E. Bennego i F. Treichela⁶, historyka Kościoła zachodniopomorskiego H. Heydena⁷,

³ H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen in Pommern, Blätter für Kirchengeschichte Pommerns* H. 22—23: 1940, s. 12—13, 18; R. Decker, *Des Herzogs Boguslavs X. von Pommern Pilgerreise nach dem gelobten Lande*, Berlin 1859; Kesker, *Eberhard Faber, Bürgermeister von Danzig, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* H. 2: Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1968, s. 123 i n.

⁴ Staatsarchiv Greifswald (dalej SA Greifswald), Rep. 1. Nonnenkloster Köslin (dalej Rep. 1).

⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej AP Sz.), Zbiór starych inwentarzy archiwalnych — Rep. 1, nr 10 (dalej Rep. 1, 10).

⁶ Ch. W. Haken, *Versuch einer diplomatischen Geschichte der Königlichen Preussischen Hinterpommerschem Immediat — und vormaligen Fürst-Bischöflichen Residenzstadt Cösslín, Lemgo 1765*; J. E. Benno, *Geschichte der Stadt Cöslin von ihrer Gründung bis auf gegenwärtige Zeit*, Köslin 1840; F. Treichel, *Die Geschichte der Stadt Köslin*, Köslin 1939.

⁷ H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen...*; Tenże, *St. Maria in Pommern*, Bl. f. Kirchengesch. Pom. H. 22—23: 1940; Tenże, *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd I—II, Köln-Braunsfeld 1957.

a także M. Wehrmanna, H. Hoogewega, H. Krügera, N. Buskego⁸ i innych. To sprawia, że jej dzieje są dość dobrze zbadane. Wiele jednak problemów budzi wciąż kontrowersje i czeka na wyjaśnienie. Niniejszy artykuł nie rości pretensji do ich wyczerpania. Pełniejsze przedstawienie historii kaplicy Maryjnej na Górze Chełmskiej będzie możliwe dopiero po przeprowadzeniu pełnej kwerendy archiwalnej⁹.

Okolo 970 r. Pomorze Zachodnie znalazło się pod zwierzchnictwem księcia polskiego. Podbój polityczny starano się wzmocnić m. in. przez stworzenie z resztą ziem Polski wspólnoty kulturalnej i ideologicznej. Dlatego też z polskiej inicjatywy podjęto próbę zaprowadzenia na Pomorzu Zachodnim chrześcijaństwa i budowy organizacji kościelnej¹⁰. Dla ziem Pomorza rozciągających się między Wisłą i Odrą w 1000 r. utworzone zostało biskupstwo w Kołobrzegu, podległe arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu. Pierwszym biskupem był Reinbern. Istniało ono jednak tylko do początków XI w.¹¹ Pierwszy więc etap chrystianizacji Pomorza, w tym obszarze obejmującego Górę Chełmską, nie był wystarczająco długi by mógł doprowadzić do zaniku pogaństwa i utrwalenia się nowej religii. Toteż badania archeologiczne na Górze Chełmskiej potwierdziły istnienie tam przynajmniej od XI do XII w., pogańskiej kąciny¹². Górę Chełmską, wznoszącą się 137 m n.p.m., położoną w pasie moreny czołowej w odległości 8 km od brzegu Bałtyku należy wtedy uznać za ważne miejsce kultu pogańskiego.

Nową, zakończoną sukcesem, próbę schrystianizowania i zaprowadzenia organizacji kościelnej na Pomorzu Zachodnim podjął Bolesław Krzywousty. Dzieła tego dokonał w trakcie dwóch wypraw misyjnych biskup Otton z Bambergu. Podczas pierwszej, prowadzonej w latach 1124—1125 Otton w drodze powrotnej do Polski przebywał w grodach kołobrzeskim i białogardzkim¹³. Przypuszczalnie tereny na wschód od nich

⁸ M. Wehrmann, *Vom Gollen*, *Monatsblätter* Jg 1915, Nr 10; Tenze, *Von einigen Wallfahrtsorten in Pommern*, *Monatsblätter* Jg 1918, Nr 4; H. Hogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd I, Stettin 1924; H. Krüger, *Der Wallfahrtsort Sankt Marien auf dem Gollenberg. Eine itinere — und kartenkundliche Studie*, *Baltische Studien* (dalej B. St.) NF Bd 47: 1960; N. Buske, *Die Marienkapellen auf den Gollen, dem Revekol und dem Heiligen Berg bei Pollnow. Ein Beitrag zur Geschichte der Wallfahrtsorte in Pommern*, B. St. NF Bd 56: 1970.

⁹ Przypuszczamy, że wiele nowego materiału mogłaby dostarczyć kwerenda w Archiwum Państwowym w Gdańsku.

¹⁰ G. Labuda, *Przedmowa. Pomorze Zachodnie w dobie Bolesława Krzywoustego*, w: *Pomorze Zachodnie w żywotach Ottona*, Warszawa 1979, s. 5 i n.

¹¹ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, s. 126.

¹² H. Janocha, *Ośrodek kultowy na Górze Chełmskiej*, w: *Dzieje Koszalina*. Pod red. B. Drewniaka i H. Lesińskiego, Poznań 1967, s. 37—39.

¹³ G. Labuda, *Przedmowa...*, s. 15; *Żywot Mnicha z Prüfening Ottona biskupa bamberskiego*. Tłum. J. Wikarjak, w: *Pomorze Zachodnie w żywotach Ottona...*, s. 109—111.

objęte były działalnością misyjnych biskupstw polskich, przede wszystkim kujawskiego¹⁴. Ale granica utworzonego w 1140 r. biskupstwa wołyńskiego (od 1176 r. kamieńskiego) sięgała na wschodzie po rzekę Łebę¹⁵.

W źródłach pisanych pierwszą wzmiankę o Górze Chełmskiej mamy z 1214 r., kiedy to książę Bogusław II nadał premonstratensom z Białoboków, koło Trzebiatowa, wieś Koszalin. W nadaniu odnotowano, że jest ona położona w pobliżu (obok) Góry Chełmskiej (*iuxta Cholin*)¹⁶. Świadczy to, że była ona ważnym punktem orientacyjnym dla najbliższej okolicy. Nadanie konwentowi z Białoboków jako jednemu z pierwszych na terenie kasztelanii kołobrzesckiej prawa założenia wsi koszalińskiej na prawie niemieckim w sąsiedztwie Góry Chełmskiej miało na celu wzmocnienie chrześcijaństwa na jej najbliższym zapleczu oraz było próbą wykorzystania dawnego miejsca kultu pogańskiego dla utworzenia ważnego ośrodka kultu chrześcijańskiego, rozwijanego pod kierownictwem oraz patronatem klasztoru norbertanów¹⁷.

Najwcześniejsze potwierdzenie źródłowe świątyni chrześcijańskiej na Górze Chełmskiej pochodzi z 1263 r., kiedy wymieniony został „*Nicolaus, plebanus in Golme*”¹⁸. Jednak kwestia jej początków budzi znaczne kontrowersje¹⁹. Ostatnio N. Buske wysunął hipotezę, że mogła ona powstać już przed 1180 r. z inicjatywy premonstratensów z Białoboków i pierwotnie spełniała funkcję stacji misyjnej, a potem kościoła parafialnego, najpierw dla wsi Koszalin, a potem przez pewien okres również dla lokowanego w 1266 r. na prawie lubeckim miasta Koszalina²⁰. Hipotezę tę oparł on na: 1. analogiach między funkcjami podobnych wzniesień w czasach pogańskich na Rugii i grodu w Trzebiatowie nad Regą, gdzie miejsca kultu pogańskiego bardzo wcześnie zajęły świątynie chrześcijańskie, 2. podobieństwie między kościołami na Górze Chełmskiej i w Trzebiatowie, wynikające z dokumentu confirmacyjnego dla norbertanów z 1269 r. Ponieważ w Trzebiatowie zakonnicy wzniesli kościół przed 1180 r., więc Buske przypuszcza, że podobnie mogło być w przypadku Góry Chełmskiej, 3. starą metrykę kościoła na Górze Chełmskiej po-

¹⁴ T. Silnicki, *Początki chrześcijaństwa i organizacji kościelnej na Pomorzu*, w: T. Silnicki, *Z dziejów kościoła w Polsce*, Warszawa 1960, s. 133.

¹⁵ G. Labuda w: *Historia Pomorza*. T. I. cz. 1. Pod red. G. Labudy. Wyd. 2, Poznań 1972, s. 394.

¹⁶ *Pommersches Urkundenbuch* (dalej PUB), Bd I, oprac. K. Conrad, Köln—Wien 1970, nr 163.

¹⁷ K. Ślaski, *Bogusław II*, w: *Z dziejów Koszalina*, Poznań 1960, s. 69.

¹⁸ PUB, Bd. VI, 3958.

¹⁹ H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen...*, s. 7 i n. uważa, że od początków na Górze Chełmskiej była tylko kaplica.

²⁰ N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 18—19.

twierdzać miała znajdująca się tu dawniej chrzcielnica oraz parafialne funkcje kościoła wobec wsi Koszalin²¹.

Ponieważ istnienie grodu wczesnośredniowiecznego na Górze Chełmskiej nie jest potwierdzone źródłami archeologicznymi, a informacje dotyczące kościoła na Górze Chełmskiej, zawarte w konfirmacji z 1269 r. nie potwierdzają już jego funkcji parafialnej²², wtedy hipotezę N. Buskego należy traktować z nadzwyczajną ostrożnością. Większość badaczy, zdaje się, nie bez racji wiąże początki kościoła na Górze Chełmskiej z lokacją wsi na prawie niemieckim i działalnością chrystianizacyjną zakonników z Białoboków oraz datuje jego powstanie po 1214 r.²³ Prawdopodobnie od początków swego istnienia był on kościołem parafialnym, tak jak dowodnie miało to miejsce w 1263 r.

Nowy etap w rozwoju świątyni na Górze Chełmskiej zapoczątkowała lokacja miasta Koszalina na prawie lubeckim, przeprowadzona w 1266 r. przez biskupa kamieńskiego Hermana von Gleichena jako właściciela (od 1248 r.) wschodniej części ziemi kołobrzeskiej. Kościół miejski w Koszalinie pierwszy raz w źródłach pisanych występuje już w rok po lokacji miasta, czyli w 1267 r.²⁴ Jego proboszczem był „*dominus Nicolaus Cussalinensis plebanus*”. Dokument z 1278 r. wymienia *domini Nicholai plebani in Cussalin*²⁵. Proboszcz kościoła koszalińskiego, Mikołaj, występuje aż w siedmiu dalszych dyplomach z lat 1278—280²⁶. N. Buske słusznie zidentyfikował Mikołaja, proboszcza kościoła na Górze Chełmskiej z 1263 r. z proboszczem kościoła miejskiego w Koszalinie w latach 1267—80. Oznacza to, że po założeniu miasta Koszalina dotychczasowy proboszcz na Górze Chełmskiej został przeniesiony na stanowisko proboszcza kościoła parafialnego w Koszalinie. To z kolei pociągnęło za sobą spadek rangi i znaczenia kościoła na Górze Chełmskiej, który już w 1278 r. określony jest mianem kaplicy (*capella in Choime*)²⁷.

²¹ K. F. Kohlhoff w: *Neue Heimatkunde von Pommern auf geologischer Grund lage...*, Köslin 1918, s. 364 pisze (bez podania źródła), że kaplica istniała już w 1188 r. Natomiast K. Ślaski, *Geneza Koszalina na tle osadnictwa w okresie wczesnośredniowiecznym*, w: *Dzieje Koszalina...*, s. 31 przypuszcza, że istniała ona już w drugiej połowie XII w.

²² Już w 1267 r. kościół utracił najprawdopodobniej funkcję parafialną. M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 75—76 utrzymuje, że dokumenty z 1263 oraz 1269 r. nie dotyczą kościoła na Górze Chełmskiej. Uważa, że kaplica ta mogła powstać dopiero po lokacji miasta Koszalina.

²³ J. E. Benno, *Geschichte...*, s. 22; H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd I, s. 78, 411; K. Ślaski, *Bogusław II*, s. 69; W. Kowalenko, *Koszalin średniowieczny*, w: *Z dziejów Koszalina*, s. 34; J. Spors, *Początki Koszalina*, *Rocznik Koszaliński* nr 19: 1985, s. 51.

²⁴ PUB, Bd II, 853; Ch. W. Haken, *Versuch...*, s. 191—192. Opinię tę podzielał J. E. Benno, *Geschichte...*, s. 108, 129.

²⁵ PUB, Bd II, 1097.

²⁶ PUB, Bd II, 1098, 1103, 1104, 1108, 1146, 1152, 1153.

²⁷ PUB, Bd II, 1097.

Utrata przez kościół na Górze Chełmskiej funkcji parafialnej powodowała, że został on przejęty przez biskupa kamińskiego. Prawdopodobnie premonstratensi z Białoboków utracili też nad kaplicą prawo patronatu. Biskup kamiński natomiast w 1278 r. przekazał kaplicę na Górze w posiadanie założonemu przez siebie klasztorowi cysterek koszalińskich²⁸. Odtąd aż do Reformacji świątynia ta, jako kaplica, znajdowała się, jak wynika to z dokumentów confirmacyjnych biskupa kamińskiego Magnusa z 1420 r. i papieża Leona X z 1513 r. pod patronatem klasztoru cysterek, w imieniu którego bezpośredni nad nią zarząd i opiekę sprawował kapelan klasztoru i proboszcz kościoła Mariackiego w Koszalinie w jednej osobie²⁹. On, względnie wikariusze fary koszalińskiej, sprawował opiekę duszpasterską nad kaplicą³⁰. Dodać należy, że klasztor posiadał tytuł własności jedynie w odniesieniu do samej kaplicy i przylegającego do niej cmentarza. Natomiast teren samej Góry Chełmskiej był własnością miasta Koszalina, bez którego zgody nie można było w 1431 r. przeprowadzić nawet ogrodzenia cmentarza³¹.

Położenie oraz wysokość Góry Chełmskiej powodowały, że od dawna była ona bardzo ważnym punktem orientacyjnym żeglarzy południowego pobrzeża Bałtyku oraz kupców i podróżników traktu lądowego łączącego Szczecin z Gdańskiem³². Z tą jej funkcją N. Buske³³ wiąże wezwanie kaplicy na jej szczycie. Podkreśla, że Najświętsza Maryja Panna od dawna była patronką żeglarzy i dlatego m. in. kaplica ta, podobnie jak dwie dalsze świątynie pielgrzymkowe usytuowane na najwyższych wzniesieniach Pomorza Zachodniego — Rowokole i Górze Polanowskiej oraz cztery inne zachodniopomorskie kościoły pielgrzymkowe³⁴, posiadała wezwanie Maryjne.

Najwcześniejsze źródłowe jego potwierdzenie, które przypuszczalnie

²⁸ Ch. W. Haken, *Versuch...*, s. 34 i n.; N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 20. Zagadnienie funkcji parafialnej kościoła na Górze Chełmskiej rozpatrywał ostatnio J. Spors w: *Początki...*, s. 51—52, ale nie powołał się na wcześniejsze ustalenia N. Buskego.

²⁹ J. E. Benno, *Geschichte...*, s. 110.

³⁰ J. E. Benno, *Geschichte...*, s. 108 pisał, że na Górze Chełmskiej nabożeństwa odprawiał wyłącznie kapelan klasztoru. Innego zdania był H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd I, s. 412 utrzymujący, że opiekę duszpasterską nad kaplicą sprawowali wikariusze kościoła farnego w Koszalinie. Pogląd ten podziela N. Buske (s. 25).

³¹ PUB, Bd III, 1572; Ch. W. Haken, *Versuch...*, s. 33; J. E. Benno, *Geschichte...*, s. 28—29, *Beilage VI*.

³² N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 20; H. Heyden, *Die Hospitäler „St. Georg“ und „St. Gertrud“ in Pommern*, Bl. f. Kirchengesch. H. 20—21: 1933, s. 5.

³³ N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 24.

³⁴ M. Wehrmann, *Von einigen...*, s. 15—16; K. Richter, *Pommersche Wallfahrtsorte, Ostpommersche Heimat* 1938, Nr 24; M. Esch, *Pommersche Wallfahrtsorte, Unsere Heimat* 1926, Nr 18.

odnieść można również na okres wcześniejszy³⁵, to jest, gdy świątynia ta spełniała funkcje parafialne, stanowi tzw. itinerarium brugijskie z około 1380 r., czyli zbiór map, na których zaznaczono miejsca pielgrzymkowe w środkowej i zachodniej Europie. Źródło to wymienia m. in. kaplicę Maryjną na Górze Chełmskiej³⁶. Wezwanie kaplicy kilkanaście lat później zawierał list odpustowy biskupa kamieńskiego Jana z dnia 17 maja 1395 r., dla kaplicy na Górze Chełmskiej, konfirmowany przez tegoż biskupa w roku następnym. Świątynię na Górze określono w nich jako „*capella beate Marie virginis*”³⁷. Wezwanie to zachowała kaplica do końca swego istnienia.

Pierwsza wiadomość o Górze Chełmskiej jako miejscu pielgrzymkowym pochodzi z 1352 r. i jest zawarta w testamencie obywatela miasta Strzałowa³⁸. Drugą zaś stanowi list papieża Grzegorza XI z 1378 r., który skierował z Rzymu na Górę Chełmską w celu uzyskania absolucji „*licznych skruszonych grzeszników*”³⁹. Prawdopodobnie dwa lata późniejsze jest itinerarium brugijskie, które wymienia kaplicę Maryjną na Górze Chełmskiej wśród najbardziej znanych w Europie północnej świątyń pielgrzymkowych⁴⁰. Wynika więc, że najpóźniej w latach siedemdziesiątych XIV w. kaplica pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny na Górze Chełmskiej słynęła z łask daleko poza granicami Pomorza Zachodniego i jako taka cieszyła się wielkim uznaniem Stolicy Apostolskiej. Uwzględniając czas potrzebny na wykształtowanie się kultu oraz jego rozprzestrzenienie przypuszczamy, że początki ruchu pielgrzymkowego do interesującej nas świątyni sięgają pierwszej połowy XIV stulecia.

W tym kontekście niezmiernie interesującym jest list odpustowy dla kaplicy Ducha św. w Koszalinie wystawiony przez 16 biskupów 6 maja 1335 r. w Avignonie⁴¹, mocą którego pielgrzymi nawiedzający tę kaplicę dostępowali 40 dni odpustu, tzn. darowania kar doczesnych za odpuszczone już grzechy, które to kary należało odpokutować przez 40 dni zgodnie z praktyką pokutną pierwszych wieków chrześcijaństwa. Charakterystyczne, że wśród wystawców tego dokumentu zabrakło biskupa kamieńskiego, który zatwierdzić go miał w roku następnym⁴² dodając dal-

³⁵ H. Heyden, *St. Maria...*, s. 29 przypuszcza, że takie wezwanie kaplica posiadała od 1214 r. Podobnie N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 24.

³⁶ H. Krüger, *Der Wallfahrtsort...*, s. 65—66. „*Cosselin unser Vrauve*”.

³⁷ SA Greifswald, Rep. 1, nr 92; M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 76; J. E. Benno, *Geschichte...*, Beilage Nr XXIII; N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 21, 24.

³⁸ N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 22.

³⁹ H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen...*, s. 8.

⁴⁰ H. Krüger, *Der Wallfahrtsort...*, s. 66.

⁴¹ PUB, Bd VIII, 5273.

⁴² Ch. W. Haken, *Versuch...*, s. 192; J. E. Benno, *Geschichte...*, s. 130; H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd I, s. 411.

szych 40 dni odpustowych. Wydaje się, że listy te świadczą o próbie skierowania wzrastającego ruchu pielgrzymkowego na Górę Chełmską do samego miasta Koszalina i jego wykorzystania jako czynnika miastotwórczego. Zwraca bowiem uwagę, że w tym czasie (od 1319 r.) kaplica Ducha św. znajdowała się pod patronatem bogatego kupiectwa koszalińskiego. Chociaż jego inicjatywę prawdopodobnie w roku następnym pobłogosławił biskup kamiński Fryderyk, to jednak zapisy testamentowe Strzałowa świadczą dobitnie, że nie zdołała ona powstrzymać dalszego napływu pielgrzymów na Górę Chełmską.

M. Wehrmann⁴³ genezę ruchu pielgrzymkowego na Górę Chełmską wiąże z jej funkcją jako znaku orientacyjnego żeglarzy, którzy dzięki stojącej na szczycie góry wieży kaplicy Maryjnej mogli właściwie obrać kierunek ruchu na morzu, co uratowało ich niekiedy przed katastrofą i zatonięciem. Z wdzięczności więc za uratowane życie i towary podążali składać do kaplicy swe dziękczynienie. Z biegiem czasu praktyki te stawały się coraz powszechniejsze i obejmowały coraz szersze kręgi społeczeństwa. Pogląd ten podzielił N. Buske i dodał, że znajduje on potwierdzenie w żywych jeszcze w początkach XIX stulecia legendach oraz, iż w podobnych okolicznościach doszło do wykształtowania się pielgrzymek do kaplic nad wybrzeżem francuskim, portugalskim czy brytyjskim. Badacz ten jest zdania, że dzięki żeglarzom doszło nie tylko do rozwinięcia ruchu pielgrzymkowego do kaplicy Maryjnej na Górze Chełmskiej, ale iż oni w pierwszym rzędzie upowszechnili kult NM Panny, jako swej patronki, w całej strefie wpływów hanzeatyckich⁴⁴.

Tezę tę potwierdzają bardzo liczne zapisy testamentowe miasta Strzałowa, jednego z największych ośrodków handlu morskiego Związku Miast Hanzeatyckich. Według ustaleń H. Heydena aż w 31 testamentach obywateli strzałowskich z lat 1383—1510 mowa jest o pielgrzymkach na Górę Chełmską⁴⁵. Pod tym względem Strzałów nie był zapewne wyjątkiem w rzędzie miast hanzeatyckich. Z testamentu zamożnej mieszczki Lubeki z 28 lutego 1383 r. wynika, że dla zbawienia swej duszy poleciła ona odbyć trzy pielgrzymki. Jedna z nich prowadzić miała na Górę Chełmską⁴⁶. Po odbyciu piegrzymek do Akwizgranu i Einsiedeln,

⁴³ M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 75—76.

⁴⁴ N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 22—24.

⁴⁵ H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen...*, s. 8.

⁴⁶ *Mecklenburgisches Urkundenbuch* Bd XX, Schwerin 1900, s. 189. M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 76 zidentyfikował „in Gholme” jako Górę Chełmską i wykazał, że nie może tu chodzić o Golmberg, koło Stülpe. Interpretację tą przyjął H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen...*, s. 8.

a przed wyprawą do Rzymu (1390) z Gdańska na Górę Chełmską jako pątniczka przybyła błogosławiona Dorota Monteńska⁴⁷.

Z przeprowadzonych wywodów wynika, że geneza i rozwój ruchu pielgrzymkowego do kaplicy Maryjnej, na Górę Chełmską, ściśle wiąże się z rozwojem handlu i żeglugi w ośrodkach portowych południowego wybrzeża Morza Bałtyckiego oraz pogłębiającą się pobożnością ówczesnego społeczeństwa. Kupiectwo hanzeatyckie i żeglarze pływający wzdłuż wybrzeża zachodniopomorskiego nie tylko oddawali hołd NM Pannie w jej kaplicy na Górze Chełmskiej, ale jako swą patronkę rozsławili po całej północnej Europie. Związek ruchu pielgrzymkowego do interesującej nas kaplicy z żeglugą i ludźmi morza zdaje się potwierdzać przekazanie jej w darze przez pielgrzyma ze Strzałowa w 1396 r. czterech funtów wosku⁴⁸.

Drugim bardzo ważnym czynnikiem rozwoju kultu Maryjnego na Górze Chełmskiej oraz próbą włączenia w jego nurt możliwie jak najszerszego kręgu ówczesnego społeczeństwa była świadoma działalność Kościoła a biskupów kamińskich w szczególności, którzy udzielali nawiedzającym ją pątnikom odpustów. Za najwcześniejszy przyjmuje się list biskupa kamińskiego Jana z 1395 r. Następne znane listy odpustowe biskupów kamińskich wystawione były w latach 1396, 1399, 1400, 1401, 1419, 1420 i 1427⁴⁹.

W listach z 1395 i 1396 r. biskup kamiński stwierdził, że ich celem jest umocnienie i pogłębienie wiary i pobożności wśród wiernych, którzy winni w szczególny sposób czcić i sławić Maryję w jej kaplicy na Górze Chełmskiej. Stanowił, iż wszyscy pielgrzymi którzy: wypowiadają się i w czasie Mszy św. przystąpią do komunii św., uczestniczyć będą w innych nabożeństwach i złożą ofiarę oraz ci, co złożą większą ofiarę w formie bezpośredniej lub pośredniej (testamentowej) na rzecz kaplicy lub jałmużnę dla biednych, albo w czasie bicia dzwonów na Anioł Pański trzykrotnie na kolanach oddadzą pozdrowienie, względnie też odbędą procesję dookoła cmentarza usytuowanego koło kaplicy modląc się za dusze zmarłych na nim spoczywających, dostąpią 40 dni odpustu⁵⁰. W późniejszych listach warunki uzyskania odpustu uległy częściowej zmianie. List biskupa Magnusa z 17 września 1419 r. kładł główny nacisk na udział w stanie łaski we Mszy św. oraz w nabożeństwach w czasie wystawienia Najświętszego Sakramentu⁵¹.

⁴⁷ A. Mańkowski, *Pielgrzymki...*, s. 14; *Martyrologium*. Zredagował H. Fros, Warszawa 1984, s. 132.

⁴⁸ M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 76.

⁴⁹ H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen...*, s. 8.

⁵⁰ SA Greifswald, Rep. a, Nr 92; J. E. Benno, *Geschichte...*, Beilage Nr XXIII.

⁵¹ SA Greifswald, Rep. 1, Nr 124.

Jeszcze większe znaczenie dla rozkwitu kultu Maryjnego na Górze Chełmskiej miały prawdopodobnie łaski kościelne udzielane jej przez papieży. W 1399 r. papież Bonifacy IX zezwolił, na wypadek nałożenia interdyktu na kościół parafialny w Koszalinie, na odprawianie w niej nabożeństw przy zamkniętych drzwiach. Ograniczenie to nie miało obowiązywać w czasie czterech głównych świąt maryjnych⁵². Ten sam papież w bulli z 29 grudnia roku następnego, udzielając pielgrzymom odpustu, zezwolił klasztorowi na angażowanie w okresie dwóch dni przed i osiem po święcie Wniebowstąpienia NM Panny, w celu słuchania spowiedzi pątników 12 lub więcej księży⁵³.

Ostatnie postanowienie zostało jednak po paru dniach zmienione, gdyż bulla z 7 stycznia 1401 r. stanowiła, że spowiedzi w omawianej kaplicy miał prawo słuchać wyłącznie proboszcz koszaliński (kapelan cysterek), względnie jego pełnomocnik⁵⁴. Liczba pątników musiała być jednak tak duża, że proboszcz, Jan Molner, nie był w stanie sam udzielić wszystkim absencji. Dlatego na jego prośbę biskup kamieński, Mikołaj, 26 czerwca 1401 r. transumował bullę z 29 grudnia 1400 r. ustanawiającą liczbę 12 spowiedników⁵⁵.

Częstotliwość wydawania buli i listów odpustowych przez biskupów kamieńskich oraz odbywania pielgrzymek przez obywateli i kupców strzałowskich, a zapewne i innych miast i wsi świadczą, że szczególne nasilenie ruchu pielgrzymkowego na Górę Chełmską miało miejsce pod koniec XIV i na początku XV w., kiedy to z okazji święta Wniebowstąpienia Najświętszej Maryi Panny spowiedzi musiało słuchać aż 12 kapłanów. W literaturze zjawisko to tłumaczy się przede wszystkim likwidacją rozbójnictwa morskiego na Bałtyku, pokonaniem tzw. braci witalijskich. Po ich rozbiciu na Górę Chełmską spieszyli zwycięzcy, by podziękować za odniesioną wiktoryę i przywrócenie spokoju oraz zwyciężeni, by prosić o przebaczenie za popełnione grzechy.

Ten szeroki strumień pielgrzymów na Górę Chełmską utrzymał się do drugiego dziesięciolecia XV w., bowiem w styczniu 1419 r. biskup kamieński, Magnus, w związku z mniejszym niż w przeszłości napływem pielgrzymów i spadkiem dochodów kaplicy, postanowił ograniczyć liczbę sióstr klasztoru cysterek koszalińskich do 50 oraz wydał nowy list odpustowy, odnowiony w roku następnym. Te ostatnie miały najprawdopodobniej na celu ponowne ożywienie ruchu pielgrzymkowego, przede wszystkim na terenie diecezji kamieńskiej. Prawdopodobnie z owoców

⁵² H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd I, s. 412.

⁵³ SA Greifswald, Rep. 1, Nr 101.

⁵⁴ Ibidem, Nr 106. M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 76; H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen...*, s. 8.

⁵⁵ SA Greifswald, Rep. 1, Nr 108.

listów biskup nie był w pełni zadowolony, skoro siedem lat później zastosował kolejny list⁵⁶.

Ten ostatni, opieczętowany przez biskupa Zygryda w dniu 2 maja 1427 r.⁵⁷ zasługuje na szczególną uwagę m.in. dlatego, że warunkiem uzyskania odpustu przez pielgrzymów było odbycie w czasie świąt Maryjnych procesji prowadzącej od kaplicy Św. Gertrudy, stojącej przed Bramą Wysoką Koszalina, do kaplicy Św. Jerzego, przed Bramą Nową i kaplicy Św. Mikołaja, przed Bramą Młyńską. Stąd procesja prowadziła do kaplicy Maryjnej na Górze Chełmskiej. W ten sposób w nurt ruchu pielgrzymkowego włączone zostało miasto Koszalin.

Z powyższego wnioskujemy, że w drugim i w trzecim dziesięcioleciu XV w. ilość pątników nawiedzających co roku Górę Chełmską była mniejsza niż dwadzieścia i więcej lat temu. W tym kontekście zwraca uwagę fakt, że po 1427 r. biskupi kamińscy nie wydali więcej listów odpustowych. Być może dlatego, że ostatnie trzy, wydane zaledwie w ciągu 9 lat (1419—1427), nie odniosły pożądanego skutku. Hipotezę tę zdaje się potwierdzać następny list odpustowy z 27 czerwca 1458 r., wystawiony w Rzymie przez 10 dostojników kościelnych, mocą którego pielgrzymi nawiedzający kaplicę Maryjną na Górze Chełmskiej i klasztor cysterek w Koszalinie, albo ci co przekażą na ich rzecz znaczne dary, dostąpią 100-dniowego odpustu. Na uwagę zasługuje tu zwiększenie dni odpustowych do 100, skierowanie ruchu pielgrzymkowego nie tylko na Górę Chełmską, ale też do kościoła klasztorowego, (czyli prawdopodobnie obecnej katedry) oraz możliwość uzyskania odpustu za wysokie dary⁵⁸.

Coraz mniejsze zainteresowanie kaplicą NM Panny na Górze Chełmskiej ze strony biskupów kamińskich i słabnący do niej napływ pielgrzymów potwierdza ostatni znany list odpustowy, wystawiony na prośbę proboszcza kościoła klasztorowego w Koszalinie, Henninga Bulgrina, 7 kwietnia 1490 r. w Rzymie m.in. przez czterech kardynałów. Na jego podstawie 100 dni odpustu dostępowali pielgrzymi, którzy w główne święta ku czci NM Panny nawiedzili kaplicę na Górze Chełmskiej⁵⁹. List ten znacznie różnił się od poprzedniego.

Z analizy listów odpustowych dla kaplicy Maryjnej na Górze Chełmskiej wynika, że w XV stuleciu zainteresowanie ze strony ówczesnego społeczeństwa pielgrzymkami było mniejsze niż w poprzednim stuleciu. Początkowo starali się temu zapobiec biskupi kamińscy, ale w drugiej

⁵⁶ Ibidem, Nr 121, 124; H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd I, s. 413.

⁵⁷ SA Greifswald, Rep. 1, Nr 149.

⁵⁸ AP Sz., Rep. 1, 10, reg. 209.

⁵⁹ Ibidem, reg. 246.

połowie tego wieku zrezygnowali z prób ponownego ożywienia ruchu pielgrzymkowego. Przejawem narastającej wobec niego obojętności ze strony wiernych diecezji kamieńskiej były poszukiwania coraz to nowych form i uczynienia go bardziej atrakcyjnym. Działania te nie mogły w skali długofalowej przynieść znaczącej poprawy, gdyż zawierały w sobie elementy zdradzające jego chorobę — możliwość kupowania odpustów.

Nie oznacza to jednak, że kaplicę na Górze Chełmskiej pielgrzymi przestali nawiedzać. Chodzi o to, że od połowy XV w. było ich najprawdopodobniej mniej. Znani są jednak niektórzy z nich z 1412 i 1414 r.⁶⁰ Wiadomo, że na Górę pokutną pielgrzymkę za zabójstwo parobka w 1435 r. musiał odbyć rycerz Jan Schwerin⁶¹. Tegoż roku pielgrzymkę pokutną odbył obywatel Kołobrzegu⁶². Motyw dewocyjny (zbawienie duszy) skłonił członka kapituły kamieńskiej, ks. Jana Starke, do zobowiązania w testamencie swego bratanka M. Heyse do odbycia pielgrzymki ad montis Cholmis⁶³. Wiemy również o pielgrzymkach w latach 1485 oraz 1490⁶⁴. Do drugiego dziesięciolecia XVI w. na Górę Chełmską przybywali również pątnicy ze Strzałowa. Ostatnie znane zapisy testamentowe obywateli tego miasta stanowiące o pielgrzymkach do tej kaplicy pochodzą z lat 1501, 1508 i 1510⁶⁵. Nie ma podstaw wątpić, że na Górę Chełmską przybywali pątnicy z innych miast i wsi zachodniopomorskich.

Na szczególną uwagę zasługuje układ między ks. zachodniopomorskim Bogusławem X, który sam odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej, a opatem z Białoboków z 1485 r., który zobowiązał miasto Sławno do odbycia zbiorowej pielgrzymki pokutnej na Górę Chełmską za skazanie przez miasto na śmierć przez ścięcie lennika książęcego, rycerza Winterfelda⁶⁶.

Kaplica Maryjna na Górze Chełmskiej w XV i w początkach XVI w., analogicznie jak w okresie wcześniejszym, służyła łaskami nie tylko w Rzymie, gdzie wystawiano dla niej listy odpustowe, ale też w zachodnich Niemczech i dalekiej Hiszpanii. W 1500 r. została bowiem naniesiona na najstarszej mapie Europy, wykonanej przez norymberskiego zegarmistrza⁶⁷. Paweł Bulgrin z Osiek koło Koszalina, odbywający piel-

⁶⁰ H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd II, s. 293; M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 77; E. Zietlow, *Die Prämonstratenser Kloster Usedom, Anklam 1858*, s. 231.

⁶¹ M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 76.

⁶² M. Wehrmann, *Von einigen...*, s. 15.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ H. Heyden, *Das Wallfahrtswesen...*, s. 8.

⁶⁶ H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd I, s. 41; Gadebusch, *Pommersche Sammlungen*, Bd I, H. I, Greifswald 1782, s. 267—269.

⁶⁷ H. Krüger, *Der Wallfahrtsort...*, s. 67—68.

grzymkę pokutną do Hiszpanii, gdyż zamordował swego brata (1506 r.), z Compostela został skierowany właśnie na Górę Chełmską⁶⁸.

Zachowane źródła nie pozwalają na jednoznaczne przedstawienie likwidacji kaplicy Maryjnej na Górze Chełmskiej. Starsza literatura przyjmowała, że borykająca się już przed Reformacją z trudnościami finansowymi świątynia, została w 1533 r. spalona i zburzona⁶⁹. Bardziej przekonująca jest argumentacja N. Buskego, który zwracając uwagę na uratowanie niektórych drewnianych elementów jej wyposażenia i wystroju oraz, że w 1555 r. w czasie pierwszej wizytacji kościelnej w Koszalinie po uchwałach sejmu trzebiatowskiego mowa była o odbudowie kaplicy, a w szczególności wymianie „starego drewna”, co wyklucza możliwość dużego pożaru, uważa, iż po 1531 r., prawdopodobnie w 1533 r., pod wpływem wystąpień sprzyjających Reformacji niektórych przedstawicieli kleru oraz mieszczaństwa koszalińskiego, wśród którego byli też dwaj pielgrzymi, kaplica pw. NM Panny została zamknięta, usunięto z niej łaskami słynący obraz oraz zabrano najważniejsze elementy kultowe, jak krzyże, tabernakulum, chrzcielnicę i prawdopodobnie inne. Te ostatnie niektórzy mieszkańcy Koszalina pieczołowicie chronili i w późniejszym czasie przekazali kościołowi Mariackiemu⁷⁰.

Prawdopodobne zniszczenie obrazu NM Panny oraz zamknięcie kaplicy nie przekreśliło zapewne całkowicie ruchu pielgrzymkowego na Górę Chełmską, zwłaszcza że proces rozwoju i umacniania się nowych stosunków kościelnych, głównie na obszarze władztwa biskupów kamieńskich za życia biskupa Erazma von Manteuffla, który do śmierci w styczniu 1544 r. pozostał wierny Kościołowi i Stolicy Apostolskiej, był szczególnie powolny. Poza tym utrwalona przez wieki w świadomości Pomorzan wiara w cudowne działanie obrazu i kaplicy na Górze Chełmskiej nie od razu zanikła. Toteż chociaż biskup luterański E. Weiher i rada miasta Koszalina w 1555 r. zgodnie uznali potrzebę odbudowy wieży kaplicy, by tak jak w przeszłości służyła żeglarzom, to jednak biskup nie wyraził zgody na odbudowę samej kaplicy, gdyż bał się ożywienia i odbudowy ruchu pielgrzymkowego. Zaproponował wtedy odbudowę samej wieży. Ostatecznie jednak i z tego zrezygnowano w obawie przed nawrotem pielgrzymek⁷¹.

⁶⁸ D. Cramer, *Das Grosse Pommerische Kirchen-Chronicon*, Alt-Stettin 1628, T. III, s. 5; N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 26.

⁶⁹ J. E. Benno, *Geschichte...*, s. 112 i n.; H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd I, s. 413; M. Wehrmann, *Vom Gollen*, s. 77.

⁷⁰ N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 27—28. Porównaj Ch. W. Haken, *Versuch...*, s. 155; H. Heyden, *Kirchengeschichte...*, Bd I, s. 217.

⁷¹ H. Heyden, *Protokolle der Pommerschen Kirchenvisitationen 1540—1555*, Bd II, Köln-Graz 1963, s. 338.

Chylącą się coraz bardziej ku upadkowi kaplicę kazał na początku lat dziewięćdziesiątych XVI w. rozebrać biskup kamieński, ks. Kazimierz i uzyskane w ten sposób materiały przeznaczył na budowę swego zamku w Kazimierzu koło Koszalina⁷².

Informacje dotyczące budowy kaplicy, jej wyposażenia i wystroju są nadzwyczaj skąpe. Z ugody między klasztorem i radą miasta Koszalina z 1431 r. wynika, że była ona zbudowana na podstawie prostokąta, a do jednego z jej boków przylegał cmentarz. Na kamiennym fundamencie wzniesione były ceglane mury, a strop opierał się na czterech takichż filarach, które przetrwały aż do połowy XVIII w.⁷³ Cmentarz zaś początkami sięgał prawdopodobnie XIII stulecia, kiedy kościół na Górze pełnił funkcje parafialne. Po ich utraceniu i rozwinięciu się kultu Maryjnego grzebano na nim zmarłych pielgrzymów, a także prawdopodobnie niektórych ofiarodawców i dobrodziejów klasztoru cysterek lub samej kaplicy, którzy dość licznie dokonywali w niej zapisów *in memoriam*⁷⁴. Dość należy, że w pobliżu kaplicy wypływała woda źródłana.

Centralnym miejscem kaplicy był ołtarz główny, który zdobił słynący łaskami obraz NM Panny⁷⁵. Nad ołtarzem wisiał krzyż, obecnie znajdujący się w koszalińskiej katedrze. W tym kościele w połowie XIX w. przechowywane było pochodzące z kaplicy tabernakulum. W połowie XVIII stulecia w pobliżu kaplicy zostały odnalezione dwa pozłacane kielichy, które, oraz inny mniejszy krzyż zostały później przekazane kościołowi w Jamnie. Kaplica posiadała dwa boczne ołtarze, jeden pod wezwaniem Św. Barbary, a drugi — Św. Apolonii⁷⁶. Do czasów Reformacji znajdowała się w niej chrzcielnica, która uległa później zniszczeniu⁷⁷.

⁷² H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Pommern*, T. III, Bd I, Berlin 1867, s. 242.

⁷³ J. C. L. Haken, *Vorläufige Nachricht von dem Entwurf eines Denkmals auf dem Gollenberge...*, *Pommersche Provinzial-Blätter* Bd 2: 1821, s. 1 i n.; J. E. Benno, *Geschichte...*, s. 111.

⁷⁴ SA Greifswald, Rep. 1, Nr 166—167, 179, 194; H. Hoogeweg, *Die Stifter...*, Bd I, s. 412.

⁷⁵ Ch. W. Haken, *Versuch...*, s. 180; Gadebusch, *Pommersche...*, s. 83; H. Berghaus, *Landbuch...*, T. III, Bd I, s. 220.

⁷⁶ Ch. W. Haken, *Versuch...*, s. 34; J. C. L. Haken, *Vorläufige...*, s. 7; J. E. Benno *Geschichte...*, s. 114, 119; N. Buske, *Die Marienkapellen...*, s. 27.

⁷⁷ G. Köhfeldt, *Eine akademische Ferienreise von Rostock bis Königsberg im Jahre 1694*, B. St. NF, Bd 9: 1905, s. 10.